
Jarosław Jastrzębski
Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
ORCID: 0000-0003-4722-547X

Flota pancerników dreadnotowych Marine Nationale – uwarunkowania rozwojowe i zagadnienia klasyfikacyjne

Wstęp

W niniejszym tekście przedstawiona została flota pancerników dreadnotowych Francuskiej Marynarki Wojennej w całym okresie jej istnienia. W praktyce oznacza to przedział lat 1913–1967. Zajmujemy się tu wyłącznie okrętami liniowymi, pomijając krążowniki liniowe, zwane też najcięższymi, typu Dunkerque, choć potocznie określa się je często mianem szybkich pancerników, lecz ich przeznaczenie było w istocie odmienne¹. To, co stanowi nowość w tym opracowaniu zagadnienia francuskich pancerników dreadnotowych, to uwzględnienie ich klasyfikacji pod względem optymalnego rozmieszczenia uzbrojenia głównego, wprowadzonej przez autora niniejszej pracy do obiegu naukowego w 2023 roku², pozwalającej bardziej miarodajnie określić

¹ Jastrzębski J. (2023). *Krążowniki ciężkie Japońskiej Marynarki Wojennej 7 XII 1941 – 2 IX 1945. Organizacja i potencjał bojowy*. Infort Editions, Tarnowskie Góry, s. 21–34; Kochnowski R. (2020). *Krążowniki liniowe, geneza – rozwój – zmierzch*. Kochnowski R., Jastrzębski J. (red.). *Na morzach i oceanach pod wojenną banderą. Wczoraj – dziś – jutro*. Księgarnia Akademicka. Kraków, *passim*; Lipiński J. (1999). *Druża wojna światowa na morzu*. Lampart. Warszawa, *passim*.

² Zob. Jastrzębski J. (2023). *Flota pancerników dreadnotowych Austro-Węgier*. Skrzyński T., Jastrzębski J. (red.). *Polityka, wojskowość, bezpieczeństwo. Księga jubileuszowa z okazji*

faktyczną wartość bojową nie tylko pojedynczych jednostek ale także ich zgrupowań, a nawet całości sił interesującej nas tu klasy, w porównaniu z innymi flotami dysponującymi takimi okrętami. Ponadto dokonano analizy francuskich drednotów pod kątem specyfiki i wyjątkowości w skali światowej oraz kwestii rywalizacji z Włoską Marynarką Wojenną w tej klasie jednostek.

Rys polityczny

Francja jest jednym z najstarszych państw Europy. Jej początki sięgają V wieku, gdy na obszarze zromanizowanej Galii, będącej wcześniej częścią Cesarstwa Zachodniorzymskiego, uformowało się Królestwo Franków. Ludność tych terenów miała wówczas charakter gallo-rzymski, a Frankowie jako elita pochodzenia germańskiego stosunkowo szybko ulegli romanizacji i asymilacji. W wyniku długotrwałego procesu integracji elementów rzymskich i germańskich ukształtował się naród francuski. Siły morskie były stale obecne we Francji, lecz długo ich powoływanie było doraźne lub miały one charakter partykularny, podlegając poszczególnym księżętom feudalnym, sprawującym realną władzę w różnych regionach państwa. Sytuacja ta zmieniła się radykalnie dopiero w XVII wieku.

Francuska Marynarka Wojenna została utworzona w 1624 roku przez króla Francji Ludwika XIII Bourbona w latach 1610–1643, lecz z inicjatywy kardynała Armanda Jeana du Plessis de Richelieu, pełniącego funkcję pierwszego ministra króla, czyli *principal ministre* w latach 1624–1642. Otrzymała wówczas nazwę: Królewska Marynarka Wojenna (fr. *Marine Royale*), którą nosiła do 1792 roku. Po obaleniu monarchii i ustanowieniu republiki przemianowano ją na Narodową Marynarkę Wojenną (fr. *Marine Nationale*), aby po koronacji Napoleona na cesarza w 1804 roku przybrać imię Cesarskiej Marynarki Wojennej (fr. *Marine Impériale*). W latach 1814–1848 powróciło odniesienie do króla, w okresie II Republiki w latach 1848–1952 do narodu, a w okresie II Cesarstwa w latach 1852–1870 do cesarza. Od proklamowania III

40-lecia działalności naukowej Profesora Romana Kochnowskiego. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. Kraków, s. 274–285; Idem. (2023). *Flota pancerników drednotowych Państwa Słowenów, Chorwatów i Serbów*. Skrzyński T., Jastrzębski J. (red.). *Polityka, wojskowość, bezpieczeństwo. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia działalności naukowej Profesora Romana Kochnowskiego*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. Kraków, s. 286–294; Idem. (2023). *Niedoszła flota tureckich pancerników drednotowych*. Kochnowski R., Jastrzębski J. (red.). *Z dziejów flot wojennych. Od hiszpańskich Habsburgów po brytyjskich Windsorów*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. Kraków, s. 139–154; Idem. (2023). *Flota pancerników drednotowych Ukraińskiej Marynarki Wojennej*. Kochnowski R., Jastrzębski J. (red.). *Z dziejów flot wojennych. Od hiszpańskich Habsburgów po brytyjskich Windsorów*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. Kraków, s. 181–196.

Republiki 4 września 1871 roku aż po dzień dzisiejszy funkcjonuje ponownie pod nazwą Francuskiej Narodowej Marynarki Wojennej, w której składzie znajdowały się też i pancerniki³.

Flota pancerników dreadnotowych – liczebność

Francuska flota posiadała w swej historii 9 pancerników dreadnotowych, czyli w standardzie uzbrojenia, na które składało się co najmniej 6 dział artylerii głównej⁴ o kalibrze powyżej 203 mm⁵ i o jednakowej długości luf⁶, w całości przy tym rozmieszczonych w wieżach. Ponieważ na całym globie zbudowano ogółem 145 okrętów tego rodzaju, zatem francuski udział w ich światowej flocie wynosił nieco ponad 6%. Daje to Francuzom szóste miejsce wśród wszystkich państw dysponujących takimi okrętami pancernymi. Co prawda identyczną liczbą takich jednostek poszczycić się mogą jeszcze Włosi, lecz ich

³ Baszkiewicz J. (1999). *Historia Francji*. Wydawnictwo Ossolineum. Wrocław, *passim*; Gozdawa-Gołębiowski J. (1985). *Od wojny krymskiej do bałkańskiej*. Wydawnictwo Morskie. Gdańsk, *passim*; Haładaj N. (2025). *Historia marynarki wojennej. Okręty i ludzie*. Wydawnictwo SBM. Warszawa, s. 110–317; Olender P. (2005). *Wojny morskie 1860–1883*. Magnum-X. Warszawa, *passim*; Idem. (2005). *Wojny morskie 1883–1914*. Magnum-X. Warszawa, *passim*; Wieczorkiewicz P. (2015). *Historia wojen morskich*. t. 1: *Wiek Żagla*. Zysk i S-ka. Poznań, *passim*; Idem. t. 2: *Wiek Pary*. Zysk i S-ka. Poznań, *passim*.

⁴ Co prawda nie zbudowano żadnego dreadnota uzbrojonego w mniej niż 8 luf artylerii głównej, lecz przebudowano tak kilka pancerników (np. brytyjski *Iron Duke*, czy amerykański *Wyoming*), a ponadto istniały jeszcze plany z tym związane. Najstynniejszym z tych ostatnich jest japoński projekt przebrojenia superpancerników typu *Yamato* z dział kalibru 460 mm na armaty o średnicy 510 mm, co wiązałoby się z wymianą wież trzylufowych na wieże dwulufowe. Ponadto pancerniki dreadnotowe mają częściowo wspólną genezę z krążownikami liniowymi, z których najslabiej uzbrojone miały właśnie 6 armat artylerii głównej o jednakowej długości luf (brytyjski typ *Renown*, niemiecki typ *Deutschland*). Argumenty te przemawiają w wystarczającym stopniu za przyjęciem właśnie tej liczby jako jednoznacznej granicy między pancernikami dreadnotowymi a predreadnotowymi.

⁵ Kaliber 203 mm ma tu charakter czysto umowny. W rzeczywistości nigdy nie powstał dreadnot czy superdreadnot uzbrojony w działa mniejszego kalibru niż 283 mm (Niemcy). Nawet nie podejmowano prób projektowania takowych. Natomiast ów kaliber 8 cali ma oparcie w porozumieniach międzynarodowych z 1922 i 1930 roku między czołowymi mocarstwamiorskimi: Wielką Brytanią, Stanami Zjednoczonymi, Japonią, Francją i Włochami, w 1935 roku rozciągniętymi też w tym zakresie na Niemcy. Są też pewne argumenty za ustanowieniem tej granicy na poziomie powyżej 210 mm, a to w związku z wyjątkową konstrukcją niemieckiego krążownika pancernego *Blücher*.

⁶ Istniały bowiem pancerniki predreadnotowe z uzbrojeniem spełniającym warunki minimalnej liczby 6 dział głównego kalibru w całości rozmieszczonych w wieżach (niemiecki typ *Brandenburg*), lecz o różnej długości luf. Z uwagi na spełnianie przez nie aż dwóch z trzech warunków zaliczenia pancernika do podklasy dreadnotów, określa się je semidreadnotami.

tonaż przewyższał analogiczne wartości francuskie. Znajdująca się na siódmym miejscu Rosja dysponowała w swych dziejach jedynie 7 pancernikami dreadnotowymi. Te okręty liniowe pozostawały we Francuskiej Marynarce Wojennej w aktywnej służbie w latach 1913–1967, niemniej nigdy nie było ich jednocześnie więcej niż 7. Ów najwyższy stan utrzymywał się z resztą tylko w latach 1916–1922.

Spośród wyżej wspomnianych 9 francuskich okrętów liniowych, 4 najstarsze reprezentowały standard uzbrojenia dreadnota I generacji⁷ (Courbet, Jean Bart, Paris, France), 5 kolejne – III generacji (Bretagne, Provence, Lorraine oraz oba najmłodsze Richelieu, Jean Bart). Ich metryki przedstawia Tabela 1.

Tabela 1. Metryki pancerników dreadnotowych Francuskiej Marynarki Wojennej

LP.	OKRĘT	POŁOŻENIE STĘPKI	POCZĄTEK SŁUŻBY	KONIEC SŁUŻBY
1	Courbet	01.09.1910	19.11.1913	03.07.1940
			10.07.1940	31.03.1941
2	Jean Bart (typ Courbet)	15.11.1910	19.11.1913	15.08.1935
3	Paris	10.11.1911	01.08.1914	03.07.1940
4	France	30.11.1911	10.10.1914	26.08.1922
5	Bretagne	22.07.1912	10.02.1916	03.07.1940
6	Provence	21.04.1912	01.03.1916	27.11.1942
7	Lorraine	07.11.1912	10.03.1916	17.02.1953
8	Richelieu	22.10.1935	01.04.1940	30.09.1967
9	Jean Bart (typ Richelieu)	12.12.1936	01.08.1949	01.08.1957

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Jordan J., Dumas R. (2009). *French Battleships 1922–1956*. Barnsley, passim; Szoszkiewicz C. (1993). *Pancerniki II wojny światowej*. t. 1. Warszawa, s. 62–100.

⁷ Pancerniki dreadnotowe można podzielić na cztery generacje: I – dreadnoty z wieżami rozmieszczonymi w trzech rzędach: prawoburtowym, osiowym i lewoburtowym, w taki sposób, że część dział mogła prowadzić ogień burtowy tylko w jedną stronę; II – dreadnoty z wieżami rozmieszczonymi w trzech rzędach: prawoburtowym, osiowym i lewoburtowym, w taki sposób, że wszystkie działa mogły prowadzić ogień burtowy; III – dreadnoty z wieżami rozmieszczonymi w jednym rzędzie w osi symetrii wzdłużnej okrętu, w taki sposób, że część dział mogła prowadzić wyłącznie ogień burtowy; IV – dreadnoty z wieżami rozmieszczonymi w jednym rzędzie w osi symetrii wzdłużnej okrętu, w taki sposób, że wszystkie działa poza ogniem burtowym mogły prowadzić także ogień dziobowy albo rufowy w pełnym zakresie kątowym.

Owe wprowadzone do służby pancerniki nie oddają oczywiście pełni ambicji francuskiej floty w zakresie posiadania okrętów tej klasy. Piątka rozpoczętych, lecz nieukończonych pancerników typu Normandie miała być już dreadnotami IV generacji (Béarn, Flandre, Gascogne, Languedoc, Normandie), podobnie jak czwórka zamówionych, lecz nie rozpoczętych pancerników typu Lyon (Duquesne, Lille, Lyon, Tourville). Natomiast rozpoczęty, lecz nieukończony Vasilefs Konstantinos, czwarty okręt typu Bretagne, którego zakup od Grecji, ukończenie i wprowadzenie do służby (pod nazwą Savoie) rozważano przez krótki czas w 1914 roku, miał otrzymać przestarzały już standard uzbrojenia odpowiadający III generacji.

Do III generacji należał natomiast rozpoczęty, lecz nieukończony trzeci okręt typu Richelieu (Clemenceau). Natomiast pojedynczy okręt typu Gascogne, błędnie często klasyfikowany jako należący do typu Richelieu, w istocie zbyt poważnie się od niego różnił konstrukcyjnie, aby móc go doń zaliczyć, m.in. zamiast obu czterolufowych wież umieszczonych z przodu w superpozycji, miał je rozdzielone po jednej w części dziobowej i rufowej. Był zatem już pancernikiem dreadnotowym IV generacji o najbardziej optymalnym rozkładzie uzbrojenia głównego. Takimi miała być również planowana czwórka okrętów typu Alsace (Alsace, Bourgogne, Flandre, Normandie), z których pierwszą parę zamówiono w 1940 roku, lecz nigdy nie rozpoczęto. Tabela 2 przedstawia metryki rozpoczętych, lecz nieukończonych dreadnotów Francuskiej Marynarki Wojennej.

Tabela 2. Metryki nieukończonych pancerników dreadnotowych Francuskiej Marynarki Wojennej

LP.	OKRĘT	POŁOŻENIE STĘPKI	WODOWANIE
1	<i>Normandie</i>	18.04.1913	19.10.1914
2	<i>Gascogne</i>	01.10.1913	20.09.1914
3	<i>Flandre</i>	01.10.1913	20.10.1914
4	<i>Languedoc</i>	01.05.1913	01.05.1915
5	<i>Béarn</i>	05.01.1914	15.04.1920
6	<i>Clemenceau</i>	17.01.1939	-

UWAGA. Ponadto nigdy nie rozpoczęto budowy kilku okrętów tej klasy, lecz zamówionych odpowiednio: w 1913 roku – 4 typu Lyon, w 1939 roku – 1 typu Gascogne oraz w 1940 roku 2 z 4 zaplanowanych – typu Alsace (pozostałe 2 tylko planowano).

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Jordan J., Dumas R. (2009). *French Battleships...* op. cit., *passim*; Szoszkiewicz C. (1993). *Pancerniki II wojny...*, t. 1., s. 62–100.

Ponadto Francja otrzymała jako łup wojenny po zwycięstwie w I wojnie światowej niemiecki dreadnot I generacji Thüringen, należący do typu

Helgoland, oraz austro-węgierski dreadnot IV generacji Prinz Eugen, należący do typu Tegetthoff. Niemcy przekazali Thüringen Francuzom 29 kwietnia 1920 roku. Stało się to na mocy podpisanego w Wersalu 28 czerwca 1919 roku traktatu pokojowego, który wszedł w życie 10 stycznia 1920 roku, oraz uzgodnień między Stanami Zjednoczonymi, Wielką Brytanią, Japonią, Francją i Włochami odnośnie podziału przejętych od Państw Centralnych okrętów bojowych. Mocarstwa Ententy ustaliły, że żaden z przejętych pancerników i krążowników liniowych nie zostanie włączony w roli okrętu bojowego w skład floty któregośkolwiek z nich. Co przyszło im tym łatwiej, że jednostki te istotnie odbiegały od standardów konstrukcyjnych i logistycznych ich rodzimych okrętów liniowych, co niepomrotnie utrudniałoby i podrażało ich eksploatację i serwis.

Prinz Eugen został przejęty 31 października 1918 roku, za zgodą Austro-Węgier, przez Państwo Słoweńców, Chorwatów i Serbów, proklamowane 29 października tegoż roku na terenach południowych Monarchii Habsburskiej. 1 grudnia 1918 roku zjednoczyło się ono z Serbią i Czarnogórą, tworząc Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców, przemianowane 3 października 1929 roku na Królestwo Jugosławii. Mocarstwa Ententy nie chciały się zgodzić na pozyskanie przez Jugosłowian tak cennych okrętów i pod ich naciskiem Państwo Słoweńców, Chorwatów i Serbów musiało się 10 listopada 1918 roku zgodzić na przekazanie Prinz Eugen tymczasowo Włochom. Na mocy zaś traktatu pokojowego z Austrią, podpisanego w Saint-Germain-en-Laye 10 września 1919 roku, został on oficjalnie przyznany Francji z dniem 16 lipca 1920 roku, gdy ów układ nabrał mocy prawnej.

Oba germańskie okręty zostały wykorzystane jako cele w ćwiczeniach artyleryjskich francuskiej floty. W tej roli Thüringen został zatopiony w sierpniu 1921 roku, zaś Prinz Eugen – 28 czerwca 1922 roku.

We francuskiej stoczni pozostawał też zamówiony przez Grecję i nieukończony dreadnot III generacji Vasilefs Konstantinos. Stępkę pod jednostkę położono 14 czerwca 1914 roku, lecz już w sierpniu prace przy kadłubie wstrzymano. Wybuch I wojny światowej spowodował, że wszelkie zasoby ludzkie i materiałowe zostały skierowane na potrzeby wojenne. Krótkotrwałe zainteresowanie Marine Nationale przejęciem zamówienia nie wyszły poza fazę koncepcyjną. Po zakończeniu konfliktu Grecy nie byli zainteresowani ani dokończeniem pancernika ani odbiorem nieukończonego kadłuba, zresztą znajdującego się w dość wstępnej fazie produkcji. Typ Bretagne był już wówczas konstrukcją podstarzałą i korzyść z takiej jednostki nie uzasadniały nakładów koniecznych do jej finalizacji. Grecja była też ogromnie wyczerpana ekonomicznie udziałem w I wojnie światowej, jak i późniejszą wojną z Turcją w latach 1919–1922. Nie mogła zatem pozwolić sobie na wydatkowanie stosownych środków. Ostatecznie kadłub złomowano w 1925 roku.

W sumie zatem Francja wprowadził do służby 9 pancerników dreadnotowych z 25 realnie planowanych. Z okrętów niewprowadzonych do służby zamówiono 13, z których jednak tylko 6 rozpoczęto budować. Tabela 3 przedstawia liczebność pancerników dreadnotowych we Francuskiej Marynarce Wojennej⁸.

Tabela 3. Liczebność pancerników dreadnotowych we Francuskiej Marynarce Wojennej

TYP	LICZBA			
	PLANOWANE	ZAMÓWIONE	BUDOWANE	UKOŃCZONE
<i>Courbet</i>	4	4	4	4
<i>Bretagne</i>	4	3	3	3
<i>Normandie</i>	5	5	5	0
<i>Lyon</i>	4	4	0	0
<i>Richelieu</i>	3	3	3	2
<i>Gascogne</i>	1	1	0	0
<i>Alsace</i>	4	2	0	0

UWAGA. Pominięto typy jedynie planowane, lecz nigdy nie zamówione, gdyż trudno stwierdzić realność takich czysto teoretycznych zamierzeń.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Jordan J., Dumas R. (2009). *French Battleships...*, passim; Szoszkiewicz C. (1993). *Pancerniki II wojny...*, t. 1., s. 62–100.

Flota dreadnotów – losy

O ile głównym rywalem Francji na lądzie były Niemcy, o tyle na morzu były nim zdecydowanie Włochy. Oba te kraje konkurowały ze sobą o prymat na Morzu Śródziemnym, zwłaszcza odkąd Brytyjska Królewska Marynarka Wojenna (ang. Royal Navy) zaangażowała się z końcem XIX wieku w gwałtowny wyścig zbrojeń z Niemiecką Cesarską Marynarką Wojenną (niem.

⁸ Dyskant J. (1983). *Konflikty i zbrojenia morskie 1918–1939*. Gdańsk, passim; Gozdawa-Gołębiowski J., Wywerka-Prekurat T. (1994). *Pierwsza wojna światowa na morzu*. Warszawa, passim; Jamka R. (1992). *Pierwsze francuskie dreadnoty typu Courbet*. „Okręty Wojenne”. nr 1 (1), passim; Jamka R. (1992). *Francuskie pancerniki typu Bretagne*. „Okręty Wojenne”. nr 2 (2), passim; Jordan J., Dumas R. (2009). *French Battleships...*, passim; Klimczyk T. (1994). *Historia pancernika*. Warszawa, passim; Lipiński J. (1999). *Druga wojna światowa...*, passim; Pacholski Ł. (2012). *Pancerniki typu Richelieu*. „Technika Wojskowa. Historia”, nr spec. 5 (5), s. 89–98; Szoszkiewicz C. (1993). *Pancerniki II wojny...*, t. 1., s. 62–100; Skwiot M. (2009). *Pancerniki II wojny światowej*. t. 1. Lublin, passim; Idem. (2012). *Pancernik „Richelieu”*. „Okręty”, nr 10 (18), s. 30–43; Sobański M. (2011) *Pancerniki typu „Richelieu”*. Tarnowskie Góry, passim.

Kaiserliche Marine), skutkiem czego musiała stopniowo zmniejszać swe siły nawodne na południu Europy. Granica lądowa między oboma romańskimi mocarstwami była stosunkowo krótka ale sporna. Ponadto Francuzi i Włosi rywalizowali o wpływy w Afryce Północnej i zwłaszcza ci ostatni byli stanowczego zdania, że w podziale kolonialnym tego kontynentu zostali mocno pokrzywdzeni. Nadto od 1882 roku Królestwo Włoskie znajdowało się w sojuszu militarnym z Cesarstwem Niemieckim i Monarchią Austrowęgierską, którego ostrze wymierzone było we Francję i jej aliantkę – Rosję. Trójprzy mierze wzmacniało znaczenie międzynarodowe Rzymu i osłaniało ją przed ewentualnymi rewindykacjami granicznymi ze strony zachodniego sąsiada i w końcu XIX wieku wydawało się dlań świetnym rozwiązaniem. Jednakże już w początkach XX, korzyści z sojuszu z cesarstwami germańskimi zaczęły blednąć, choć aż do 1915 roku Italia w nim formalnie pozostawała.

Przewrót w budownictwie okrętowym, zapoczątkowany w 1906 roku przez brytyjski okręt liniowy Dreadnought, spowodował, że światowy wyścig zbrojeń morskich zaczął się niemal od początku. Jakościowa przewaga pancernika nowego wzoru była tak przygniatająca, że niejako z miejsca uczyniła wszystkie dotychczasowe konstrukcje, zwane we współczesnej nauce wojskowości predrednotami, całkowicie przestarzałymi. Między 1896 a 1911 rokiem Francja wprowadziła 23 okręty linowe starego wzoru, podczas gdy Włochy tylko 8. Dawało to Marine Nationale wręcz gigantyczną przewagę nad Regia Marina. Pojawienie się pancerników drednotowych sprawiło jednak, że gwałtownie straciła ona na znaczeniu. Włoska Marynarka Wojenna wyczuła swoją szansę i to ona pierwsza zainicjowała rozgrywkę na nowym polu rywalizacji, właśnie w klasie drednotów. Tabela 4 przedstawia francusko-włoski wyścig zbrojeń w klasie pancerników drednotowych w latach 1909–1923, od położenia stępki pod pierwszy z nich – Dante Alighieri do wejścia w życie Waszyngtońskiego traktatu morskiego pięciu mocarstw (ang. Washington Naval Five-Power Treaty), podpisanego 6 lutego 1922 roku, w sprawie ograniczenia zbrojeń morskich.

Tabela 4. Francusko-włoski wyścig zbrojeń w klasie pancerników drednotowych w latach 1909–1923

DATA	FRANCJA			WŁOCHY		
	W SŁUŻBIE	W BUDOWIE	OGÓŁEM	W SŁUŻBIE	W BUDOWIE	OGÓŁEM
06.06.1909	-	-	-	-	1	1
24.06.1910	-	-	-	-	2	2
18.07.1910	-	-	-	-	3	3
10.08.1910	-	-	-	-	4	4

01.09.1910	-	1	1	-	4	4
15.11.1910	-	2	2	-	4	4
10.11.1911	-	3	3	-	4	4
30.11.1911	-	4	4	-	4	4
24.02.1912	-	4	4	-	5	5
24.03.1912	-	4	4	-	6	6
21.04.1912	-	5	5	-	6	6
22.07.1912	-	6	6	-	6	6
07.11.1912	-	7	7	-	6	6
15.01.1913	-	7	7	1	5	6
18.04.1913	-	8	8	1	5	6
01.05.1913	-	9	9	1	5	6
01.10.1913	-	11	11	1	5	6
19.11.1913	2	9	11	1	5	6
05.01.1914	2	10	12	1	5	6
14.05.1914	2	10	12	2	4	6
17.05.1914	2	10	12	3	3	6
01.08.1914	3	9	12	3	3	6
10.10.1914	4	8	12	3	3	6
16.10.1914	4	8	12	3	4	7
03.03.1915	4	8	12	3	5	8
14.03.1915	4	8	12	3	6	9
01.04.1915	4	8	12	4	5	9
10.05.1915	4	8	12	5	4	9
27.06.1915	4	8	12	5	5	10
10.02.1916	5	7	12	5	5	10
01.03.1916	6	6	12	5	5	10
10.03.1916	7	5	12	5	5	10
13.03.1916	7	5	12	6	4	10
02.08.1916	7	5	12	5	4	9
02.01.1921	7	5	12	5	-	5
18.04.1922	7	-	7	5	-	5
26.08.1922	6	-	6	5	-	5
21.08.1923	6	-	6	5	-	5

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Szoszkiewicz C. (1993). *Pancerniki II wojny...*, t. 1., *passim*; Idem. (1993). t. 2. Warszawa, *passim*; Klimczyk T. (1994). *Historia pancernika*, *passim*.

W 1909 roku Włosi położyli stępkę pod samotny w swym typie Dante Alighieri, którego uzbrojeniem głównym było 12 dział kalibru 305 mm. Nie chciano już na wstępie ryzykować większej serii, dokąd nie uda się zebrać wstępnych danych z przebiegu produkcji oraz przyjrzeć się brytyjskim doświadczeniom z eksploatacji pierwszych okrętów liniowych nowego wzoru. Ale już w 1910 roku, idąc za ciosem, rozpoczęli budowę serii 3 kolejnych okrętów liniowych typu Conte di Cavour, których siłę ognia wzmocniono do 13 dział kalibru 305 mm. Francuzi rzeczywiście zareagowali wolno na nieodległą wizję poważnego wzmocnienia floty włoskiej, lecz za to gwałtownie. Aby w miarę sprawnie wyrównać powstałą dysproporcję, rozpoczęto w 1910 roku budowę serii od razu aż 4 pancerników typu Courbet, zbrojnych 12 armat średnicy 305 mm. Regia Marina postawiła jednak na drednoty III generacji, podczas gdy Marine Nationale zainwestowała początkowo w drednoty I generacji. Powodowało to, że pomimo teoretycznego wyrównania sił, francuskie okręty były realnie słabsze od ich włoskich odpowiedników. Dla francuskich decydentów stało się to wszakże widoczne, dopiero gdy ich pierwsze drednoty były już w budowie.

Włoska Marynarka Wojenna postanowiła powalczyć o utrzymanie rysującej się przewagi i w 1912 roku położono stępki pod 2 pancerniki typu Andrea Doria, jak poprzednicy posiadające po 13 dział 305 mm i reprezentujących III generację drednotów. Spieszono się, gdyż Francuzi już szykowali kolejne posunięcie, które miało pozwolić im na wysunięcie się w wyścigu z Włochami na pierwsze miejsce i rozwiązanie niewspółmierności jakościowej sił, wynikającej z błędnego postawienia na projekt pancerników typu Courbet.

W tym samym 1912 roku francuskie stocznie rozpoczęły wznoszenie 3 drednotów III generacji typu Bretagne. Ich wprowadzenie do służby zapewniłoby Francuskiej Marynarce Wojennej nie tylko przewagę liczebną w interesującej nas klasie okrętów, lecz i jakościową, gdyż na stanie nowych jednostek miało być 10 dział kalibru aż 340 mm. Co więcej w 1914 roku Francuzi położyli stępkę pod czwarty okręt liniowy tego typu – Vasilefs Konstantinos, tyle że na zamówienie Grecji. Gdy I wojna światowa wybuchła, poczęli rozważać przejście tego niedawno rozpoczętego okrętu i wprowadzenie go do swej floty pod nazwą Savoie. Zaletą pomysłu byłoby posiadanie pełnej czterookrętowej eskadry pancerników tego samego typu. Wadą było jednak to, że ta wersja pancernika była już wówczas z punktu widzenia planów rozwojowych Marine Nationale przestarzała. Od 1913 roku w budowie były bowiem drednoty IV generacji typu Normandie, których docelowo miało powstać aż 5, właśnie po to, by można było stworzyć trzy czterookrętowe eskadry pancerników. Każda z tych jednostek miała zostać uzbrojona w 12 dział kalibru 340 mm. Dlatego uznano, że inwestowanie w Savoie nie ma sensu. Po wejściu do służby tych najnowszych liniowców, Francja dysponowałaby i tak flotą aż 12 wielkich

pancerników, statystycznie nowocześniejszych od czołowego śródziemnomorskiego konkurenta do panowania na morzu.

Dla Włoskiej Marynarki Wojennej już projekt Bretagne stał się niezwykle poważnym wyzwaniem. Podniesienie kalibru armat na okrętach głównego rywala wymagało przygotowania całkowicie nowej koncepcji pancernika, niż ta prezentowana przez pierwsze 6 jakie uskutecznilo. Włochy nie były równie bogatym krajem co Francja i po początkowym wyjściu w wyścigu na prowadzenie, okazało się, że jego tempo staje się dla nich zbyt szybkie. Dopiero w 1914 roku rozpoczęto konstruowanie pancerników dreadnotowych IV generacji typu Francesco Caracciolo. Miało ich być tylko 4, co oznaczało pogodzenie się z francuską przewagą liczebną. Miały za to zostać uzbrojone 8 dział kalibru 381 mm, co gdyby zostało sfinalizowane, dałoby Regia Marina jakościową przewagę nad Marine Nationale i to taką, której charakter pozwalałby na nieprzejmowanie się zbyt tym, że po zakończeniu produkcji wszystkich wspomnianych okrętów liniowych, Francja będzie ich posiadała tuzin, zaś Włochy jedynie dziesiątkę.

Francuzi zamierzali co prawda zainicjować w 1915 roku budowę kolejnych 4 pancerników typu Lyon, lecz nie do końca stanowiły one miarodajną odpowiedź, gdyż uzbrojone miały zostać co prawda aż w 16 dział, lecz wciąż kalibru 340 mm. Uznano, że ogromna przewaga liczebna 16 do 10 powinna wystarczyć, aby zniwelować przewagę siły ognia jedynie 4 włoskich okrętów z armatami 381 mm na pokładzie. Na skonstruowanie analogicznych dział konstruktorzy potrzebowaliby sporo czasu, a to spowolniłoby ilościową rozbudowę floty francuskich pancerników. Okręty zostały nawet zamówione, lecz wybuch wojny francusko-niemieckiej 3 sierpnia 1914 roku wstrzymał wszelkie zamierzenia w tej materii, gdyż priorytetem stały się bieżące wydatki wojenne oraz zbrojenia lądowe. Wiadomo też, że Francuska Marynarka Wojenna nie zamierzała poprzestawać na tym i w dalszej perspektywie miały powstać jeszcze 4 pancerniki, być może już uzbrojone w działa kalibru 380 mm. Gdyby I wojna światowa nie stanęła temu na przeszkodzie, gdzieś na początku lat 20. XX wieku, dałoby to Francji 20 wielkich pancerników w stosunku do ledwie 14 włoskich, co zasadniczo przesądziłoby wynik wyścigu, gdyż było oczywiste, że Italia nie uniesie takiego tempa zbrojeń flotowych, które pozwoliłoby choćby tylko w przybliżeniu dotrzymać kroku zasobniejszemu sąsiadowi.

Włosi już nie zdążyli przygotować odpowiedzi na wspomniane wyżej posunięcia zachodniego sąsiada, gdyż w międzyczasie doszło do odwrócenia przymierzy i włączenia się Rzymu do I wojny światowej, tyle że po stronie Ententy, która zaproponowała większe potencjalne korzyści, niż mogli zaferować Niemcy i Austriacy. 3 maja 1915 roku Włochy wypowiedziały traktat sojuszniczy z 1882 roku, a 23 maja 1915 roku notyfikowały wojnę Austro-Węgrom. Wiedzano już, że Francuzi zrezygnowali z budowy pancerników

typu Lyon oraz przerwali pracę nad takowymi typu Normandie. Co dla Włoskiej Marynarki Wojennej wydawało się niezwykle korzystne, gdyż stwarzało szansę, na wysforowanie się w kategorii dreadnotów przed głównego rywala, choć w tym momencie akurat sojusznika. Wszelkie nadzieje w tym względzie rozwiąły się jednak już w pierwszych miesiącach wojny. Ogromne koszty działań militarnych na lądzie oraz niedobory surowcowe spowodowały, że i Włosi musieli zawiesić pracę budowlane nad pancernikami typu Francesco Caracciolo, które nie rokowały szybkiego wejście do służby, a ich produkcja pochłaniała ogromne zasoby, tak potrzebne gdzie indziej. Wciąż jednak liczone, że do ich budowy uda się powrócić po zakończeniu wojny, podobnie zresztą, jak zakładali Francuzi w odniesieniu do typu Normandie. Wyczerpanie ekonomiczne obu śródziemnomorskich mocarstw miało jednak zdruzgotać i te nadzieje.

Francja była stroną zdecydowanie zwycięską w I wojnie światowej, a jej wojska lądowe uchodził po jej zakończeniu, niebezpiecznie, za najsilniejsze na świecie i tak pozostawało przynajmniej do końca lat 20. XX wieku. Niemniej kraj był wyczerpany wojną. W budżecie nie było dość środków, aby pozwolić sobie na kontynuację programu Normandie. Można było co prawda czekać na lepsze czasy, ale nie można było ukrywać, że zaprojektowana jeszcze przed wielką wojną konstrukcja tych pancerników, stawiała się z każdym rokiem coraz bardziej przestarzała, co stawiało pod znakiem zapytania sens takiej inwestycji. Paradoksalnie, decyzję Francuzom ułatwili Włosi, którzy znajdowali się w jeszcze gorszej sytuacji ekonomicznej niż oni i ostatecznie już w 1921 roku zrezygnowali zasadniczo z finalizacji budowy pancerników serii Francesco Caracciolo. O tym jak ciężkie było położenie Italii, najlepiej świadczy powodzenie zamachu stanu, jaki przeprowadzili faszysty pod wodzą Benito Mussoliniego w dniach 27-29 października 1922 roku, ciesząc się przy tym ogromnym poparciem społeczeństwa, liczącego na zmiany w duchu socjalistycznym, lecz przy zachowaniu tradycyjnej spuścizny narodowej, kulturowej i religijnej. Francuska Marynarka Wojenna miała jednak większy dylemat niż jej włoski odpowiednik, gdyż 4 z 5 okrętów wzoru Normandie zostało już zwodowanych. Włoska Marynarka Wojenna zwodowała jedynie prototyp. Stąd w razie anulowania budowy, Francja zmarnowałaby znacznie więcej nakładów, niż Włochy. W sumie jednak dojrzewała w Paryżu decyzja o ograniczeniu strat, poprzez całkowite odstąpienie od ukończenia programu Normandie.

Regia Marina utraciła w latach wielkiej wojny dreadnot Leonardo da Vinci. Był to bolesny ubytek, na dodatek dość kompromitujący, gdyż przyczyną jego zniszczenia był przypadkowy wybuch komory amunicyjnej. Ważniejsze jednak dla okresu powojennego były skutki owej wstydlivej straty dla stosunku sił między niedawnymi sojusznikami, czyli Francją i Włochami. Ponieważ Marine Nationale nie utraciła w trakcie działań wojennych żadnego ze swych

pancerników dreadnotowych, mieli ich w służbie 7, podczas gdy Regia Marina miała ich jedynie 5. Nadto wszystkie włoskie pancerniki były uzbrojone wyłącznie w działa kalibru 305 mm, a aż 3 francuskie odpowiedniki dysponowały armatami kalibru 340 mm. Sytuacja ta oznaczała, że Francuska Marynarka Wojenna uzyskała w tej klasie okrętów wyraźną przewagę nad włoską rywalką.

Tak czy owak, i Francja i Włochy odetchnęły z ulgą, gdy jesienią 1921 roku pojawiło się amerykańskie zaproszenie do Waszyngtonu na konferencję mocarstw morskich, której jednym z priorytetowych celów było poważne ograniczenie zbrojeń morskich oraz ustalenie stałych proporcji w głównych klasach okrętów wojennych między potencjalnymi sygnatariuszami spodziewanego porozumienia.

Konferencja rozpoczęła się 12 listopada 1921 i trwała do 6 lutego 1922 roku, kończąc się podpisaniem m.in. Waszyngtońskiego traktatu morskiego pięciu mocarstw, ratyfikowanego 21 sierpnia 1923 roku a przewidującego poważne ograniczenie zbrojeń morskich, przede wszystkim w zakresie okrętów liniowych. Co do zasady zakazywał on budowy nowych okrętów liniowych i krążowników liniowych (połączonych dla potrzeb traktatowych w jedną klasę tzw. „okrętów głównych” – ang. capital ships) zarówno na potrzeby flot własnych, jak i na zamówienia obce do 11 listopada 1931 roku, a po tej dacie jedynie w celu zastąpienia jednostek, którym mijał 20 rok służby. Przyznano pewne wyjątki, których beneficjentem byli m.in. Francuzi, mogący ze względu na przestarzałą konstrukcję swych pancerników wprowadzić do służby 3 nowe okręty tej klasy w zamian za stare, lecz trzymające się limitów traktatowych dotyczących wyporności (nie więcej niż 35 000 ton angielskich) oraz kalibru dział (maksymalnie 406 mm). Ostatecznie Marine Nationale nie skorzystała z tego przywileju, uznając że w najbliższych latach prawdopodobieństwo konfliktu zbrojnego z jakimś mocarstwem morskim jest na tyle nieduże, że szkoda inwestować w tak drogie okręty. Decyzję tą ułatwiła postawa Włoch, które wychodząc z podobnych założeń również nie wykorzystały identycznie przyznanej opcji. Co więcej, w 1922 roku Marine Nationale doznała poważnej straty, jaką było zatonięcie dreadnota France, który wszedł na skały. Nie dość, że okoliczności zatonięcia nie dawały powodów do dumy, to w prestiż kraju uderzało i to, że stracony okręt nosił jego imię. Najważniejsze było wszakże to, że skutkiem katastrofy było wyraźne zmniejszenie się przewagi liczbowej w najpotężniejszej klasie ówczesnych okrętów nad Italią. Odtąd na 6 pancerników francuskich przypadało 5 włoskich.

Inną ważną klauzulą układu było ustalenie proporcji między flotami okrętów liniowych piątki największych mocarstw morskich. Francuzi otrzymali możliwość posiadania takich jednostek o tonażu do 175 000 ton angielskich, która to wartość była identyczna z przyznaną Włochom, co stanowiło niewątpliwą porażkę dyplomacji francuskiej. Realnie jednak

w klasie pancerników drednotowych Paryż nie tylko utrzymywał przewagę, ale w 1928 roku jeszcze ją powiększył, gdy Włosi zdecydowali się na wycofanie ze służby najstarszego ze swych okrętów tego rodzaju, a to ze względów oszczędnościowych, również nie przewidując w najbliższych latach konfrontacji morskiej z innym z mocarstw.

Dopiero koniec wielkiego światowego kryzysu gospodarczego z lat 1929–1933 pozwolił Marine Nationale na przystąpienie do odnowienia swej floty liniowej. Zaczęło się jednak nie od okrętów liniowych, lecz od krążowników najcięższych. Między 1929 a 1932 roku Niemcy położyli stępki pod 3 tzw. pancerniki kieszonkowe typu Deutschland, które w istocie były małymi krążownikami liniowymi. Jednostki te były budowane celem zastąpienia trzech całkowicie przestarzałych pancerników predrednotowych, które zgodnie z klauzulami traktatu wersalskiego były trzonem Niemieckiej Marynarki Wojennej.

Francuzi ogłosili oficjalnie, że dla zabezpieczenia się przed potencjalnym zagrożeniem ze strony tych jednostek, czują się zmuszeni do rozpoczęcia w 1932 roku programu budowy 2 krążowników liniowych typu Dunkerque. Stępkę pod drugą jednostkę położono jednak dopiero w 1934 roku. W zapewnienia zachodniego sąsiada Włosi jednak nie uwierzyli, zresztą nie bez pewnych podstaw. Niemieckie okręty miały być uzbrojone w 6 dział kalibru 283 mm, które były nieporównywalnie słabsze od używanych przez francuskie pancerniki armat 305 mm i 340 mm. Te pierwsze rzeczywiście miały być szybsze od wszystkich francuskich okrętów liniowych, ale też trudno było sobie wyobrazić w jakiż to sposób mogły one zagrozić najżywotniejszym liniom komunikacyjnym Imperium Francuskiego, które przebiegały przez... Morze Śródziemne. Ponadto tak długo jak Niemcy nie byłyby zdolne do lądowej rozprawy z Francją, tak długo tej ostatniej nic ze strony niemieckiej floty nie mogło grozić. Włosi uznali zatem, że w istocie Marine Nationale próbuje uśpić ich czujność i nie tylko zwiększyć swą przewagę liczbową w kategorii okrętów liniowych, ale też wzmocnić przewagę jakościową, gdyż nowe francuskie jednostki nie tylko miały być znacznie szybsze od pancerników włoskich, lecz i silniej od nich uzbrojone w działa kalibru 330 mm.

I w to ten sposób Francuzi zainicjowali w istocie kolejny wyścig zbrojeń w zakresie największych okrętów artyleryjskich ówczesnego świata. W odpowiedzi bowiem, w 1934 roku Regia Marina, rozpoczęła budowę pierwszej pary pancerników typu Littorio. Okręty te, szybkie i nowoczesne, uzbrojone w 9 dział kalibru 381 mm, stanowiły skok jakościowy, z którym francuski typ Dunkerque nie mógł się mierzyć. W 1936 roku Marine Nationale rozpoczęła program budowy pancerników typu Richelieu, uzbrojonych w 8 dział kalibru 380 mm. Włosi w 1938 roku w odpowiedzi położyli stępki pod drugą parę okrętów typu Littorio. Reakcja Francuzów była teraz szybsza, w 1939 roku rozpoczęto prace nad trzecim pancernikiem typu Richelieu, a w kolejnym

roku planowano ruszyć z produkcją jeszcze jednego podobnie uzbrojonego okrętu liniowego typu Gascogne, a w 1941 roku miał wystartować program budowy 4 pancerników typu Alsace.

Powyższe francuskie plany, jak i wszelkie włoskie przemyślenia na temat ewentualnej odpowiedzi przerwała jednak zaskakująco szybka klęska Francji w wojnie z Niemcami w 1940 roku, do której zresztą Królestwo Włoskie przystąpiło również 10 czerwca tegoż roku. Marine Nationale nagle, niejako z miejsca przestała się liczyć jako konkurent kogokolwiek, a już z pewnością Regia Marina. W tej sytuacji rząd faszystowski nie widział potrzeby dalszego inwestowania w okręty liniowe, jako że potrzeby wojny lądowej znów zaczęły pochłaniać ograniczone zasoby Imperium Włoskiego. Kapitulacja Francji 22 czerwca przed Niemcami, a 24 czerwca 1940 roku przed Włochami, nie była jednak końcem upokorzeń francuskiej floty.

Upadek Francji, który stał się faktem 25 czerwca 1940 roku, z chwilą wejścia w życie zawieszenia broni zarówno z Niemcami, jak i Włochami, przeraził Wielką Brytanię. Obawiano się przede wszystkim o losy francuskiej floty wojennej, która była czwartą w świecie i teraz istniało ryzyko, że wpadnie w ręce niemieckie, co mogłoby w istotny sposób zmienić układ sił w II wojnie światowej w Europie i na Atlantyku. Premier brytyjski postanowił postawić poszczególnym zespołom Francuskiej Marynarki Wojennej rozproszonym po wielu bazach ultimatum, żądając albo ponownego przejścia na stronę aliancką i dalszego prowadzenia wojny z III Rzeszą albo przebazowania do francuskich portów w Ameryce Łacińskiej, gdzie byłyby odporne na ewentualne próby przejścia przez Niemiecką Marynarkę Wojenną (niem. Kriegsmarine).

Royal Navy rozpoczęła akcję antyfrancuską 3 lipca 1940 roku. W portach na Wyspach Brytyjskich, przy nikłej liczbie ofiar, udało się zająć wszystkie przebywające tam okręty Marine Nationale, w tym 2 pancerniki Courbet i Paris. Z eskadrą francuską w Aleksandrii udało się wynegocjować internowanie jej jednostek, w tym pancernika Lorraine. Natomiast dramatycznie przebiegała analogiczna próba podjęta wobec eskadry bazującej w algierskim porcie Mers el-Kébir. Stacjonowały w nim m.in. 2 okręty liniowe i 2 krążowniki liniowe, stanowiące wówczas trzon francuskiej floty. Pod bazę podpłynęła flota brytyjska, która po odrzuceniu swego ultimatum rozpoczęła ostrzał jednostek w niej się znajdujących. W wyniku bombardowania zniszczono okręt liniowy Bretagne, a siostrzany Provence i krążownik najcięższy Dunkerque zostały ciężko uszkodzone. Przy okazji Francuzi mogli się przekonać o wszelkich wadach rozmieszczenia całej artylerii głównej jedynie w części dziobowej ciężkich okrętów. Oba krążowniki liniowe, zacumowanie rufami w stronę morza, nie były w stanie nawet odpowiedzieć ogniem na wrogi ostrzał. Wydarzenia te zapoczątkowały krótkotrwałą, choć intensywną wojnę brytyjsko-francuską. Jeszcze jednym ważnym jej akordem

było poważne uszkodzenie najnowszego okrętu liniowego *Marine Nationale*, jakim był *Richelieu*, do którego doszło w czasie ataku na bazę w Dakarze 8 lipca 1940 roku.

Ów konflikt zakończył się dla Francuskiej Marynarki Wojennej katastrofalnie. W sumie utraciła ona 4 okręty liniowe, w tym 1 zatopiony a 3 przejęte przez Brytyjczyków, a 2 kolejne okręty tej klasy i 1 krążownik liniowy zostały ciężko uszkodzone. W ten sposób niemal unicestwiono francuską flotę liniową. Z przejętych przez Royal Navy okrętów jedynie *Courbet* został przekazany 10 lipca 1940 roku Komitetowi Wolnej Francji, który pod przywództwem Charles'a de Gaulle'a postanowił kontynuować walkę przeciw Państwom Osi niejako we francuskim imieniu (choć wówczas niewielu Francuzów gotowych było się za nim opowiedzieć).

Domiar nieszczęść *Marine Nationale* dopełniło samozatopienie ocalałych głównych jej sił morskich w Tulonie, do którego doszło 27 listopada 1942 roku, po wkroczeniu na teren bazy wojsk niemieckich. Francja utraciła wówczas bezpowrotnie kolejny pancernik drednotowy *Provence* oraz oba krążowniki najcięższe *Dunkerque* i *Strasbourg*. Przejęcie resztek francuskiej floty na stronę aliancką spowodowało, że pancerniki *Richelieu* i *Lorraine* wzięły ponownie udział w działaniach wojennych przeciwko Państwom Osi. Do służby bojowej nie wróciły jednak najbardziej przestarzałe *Paris* i *Courbet*. Ten pierwszy przekształcony w okręt pomocniczy, w tej roli wrócił do Francji, natomiast ten drugi po wycofaniu ze służby 31 marca 1941 roku, został zatopiony jako część falochronu jednego ze sztucznych portów zbudowanych po alianckiej inwazji w Normandii w czerwcu 1944 roku.

Francja kończyła zatem II wojnę światową dysponując już zaledwie 2 okrętami liniowymi. Dopiero w 1949 roku udało się doprowadzić do końca budowę pancernika *Jean Bart*, który jak się okazało był ostatnim tej klasy okrętem wprowadzonym do służby w dotychczasowych dziejach świata. W 1953 roku wycofano ze służby najstarszy okręt liniowy *Lorraine*. W 1957 roku dotknęło to *Jeana Barta*, na którym odcisnęły piętno lata II wojny światowej, gdy niewykończony i tak bywał uszkodzany, a kadłub nie dość pieczołowicie zabezpieczony niszczał. Okazało się, że w zdecydowanie lepszym stanie znajduje się jego teoretycznie znacznie starszy bliźniak *Richelieu*. I to właśnie on stał się ostatnim pancernikiem w służbie Francuskiej Marynarki Wojennej. Wycofano go dopiero 30 września 1967 roku. Losy pancerników drednotowych Francuskiej Marynarki Wojennej prezentuje tabela 5⁹.

⁹ Batowski H. (2001). *Między dwiema wojnami 1919–1939*. Kraków, *passim*; Dobrzycki W. (2007). *Historia stosunków międzynarodowych 1815–1945*. Warszawa, *passim*; Dyskant J. (1983). *Konflikty i zbrojenia...*, *passim*; Franz M. (2016). *Burza nad Morzem Śródziemnym*. t. 1. Oświęcim, *passim*; Idem (2016). t. 2. Oświęcim, *passim*; Idem (2017). t. 3. Oświęcim, *passim*; Idem (2017). t. 4. Oświęcim, *passim*; Idem (2018). t. 5. Oświęcim, *passim*; Gozdawa-Gołębiowski J., Wywerka-Prekurat T. (1994). *Pierwsza wojna światowa*. *passim*; Jastrzębski

Tabela 5. Losy pancerników dreadnotowych Francuskiej Marynarki Wojennej

LP.	OKRĘT	KALENDARIUM
WPROWADZONE DO SŁUŻBY		
1	Courbet (typ Courbet)	01.09.1910 – rozpoczęcie budowy 19.11.1913 – wejście do służby 03.07.1940 – przejęcie przez Wielką Brytanię 10.07.1940 – przejęcie przez Wolną Francję 31.03.1941 – wycofanie ze służby → okręt pomocniczy 09.06.1944 – samozatopienie jako część falochronu sztucznego portu po alianckiej inwazji w Normandii
2	Jean Bart (typ Courbet)	15.11.1910 – rozpoczęcie budowy 19.11.1913 – wejście do służby 15.08.1935 – wycofanie ze służby → okręt pomocniczy 01.01.1937 – zmiana nazwy na Océan 27.11.1942 – przejęcie przez Niemcy 07.03.1944 – zniszczony przez brytyjskie lotnictwo
3	Paris (typ Courbet)	10.11.1911 – rozpoczęcie budowy 01.08.1914 – wejście do służby 03.07.1940 – przejęcie przez Wielką Brytanię → okręt pomocniczy; 21.08.1945 – przejęcie przez Francję 21.12.1955 – wycofanie ze służby
4	France (typ Courbet)	30.11.1911 – rozpoczęcie budowy 10.10.1914 – wejście do służby 26.08.1922 – zniszczony przypadkowo w wyniku wejścia na skały.

J., Jastrzębski J., Polit J. (2012). *Konferencja Waszyngtońska 12 XI 1921 – 6 II 1922*, cz. 1. „Okręty Wojenne”. nr 1 (111), s. 34–42; *Idem*. cz. 2. „Okręty Wojenne”. nr 2 (112), s. 41–50; *Idem*. cz. 3. „Okręty Wojenne”. nr 3 (113), s. 55–61; Kochnowski R. (2015). *Niemieckie działania krążownicze w latach 1939–1942*. Zabrze, *passim*; Kosiarz E. (1989). *Działania flot w drugiej wojnie światowej*. Gdańsk, *passim*; *Idem*. (1988). *Wojna na morzach i oceanach 1939–1945*. Gdańsk, *passim*; Kubiak K. (2007). *Działania sił morskich po Drugiej Wojnie Światowej*. Warszawa, *passim*; Lipiński J. (1999). *Druga wojna światowa...*, *passim*; Perepeczko A. (1999). *Burza nad Atlantykiem*, t. 1. Warszawa, *passim*; *Idem*. (2000). t. 2. Warszawa. *passim*; *Idem*. (2001). t. 3. Warszawa. *passim*; *Idem*. (2002). t. 4. Warszawa. *passim*; Pertek J., Supiński W. (1959). *Wojna morska 1939–1945*. Poznań, *passim*; Rojek W. (1994). *Spory o władanie morzem. Polityczno-dyplomatyczne aspekty zbrojeń morskich w okresie międzywojennym 1919–1939*. Kraków, *passim*; Symonds C. (2020). *II wojna światowa na morzu. Historia globalna*. Warszawa, *passim*.

5	Bretagne (typ Bretagne)	22.07.1912 – rozpoczęcie budowy 10.02.1916 – wejście do służby 03.07.1940 – zniszczony przez brytyjskie okręty liniowe Resolution i Valiant oraz krążownik liniowy Hood
6	Provence (typ Bretagne)	21.04.1912 – rozpoczęcie budowy 01.03.1916 – wejście do służby 27.11.1942 – samozatopienie z obawy przed przejęciem przez Niemców.
7	Lorraine (typ Bretagne)	07.11.1912 – rozpoczęcie budowy 10.03.1916 – wejście do służby 17.02.1953 – wycofany ze służby ze względów eksploatacyjnych
8	Richelieu (typ Richelieu)	22.10.1935 – rozpoczęcie budowy 01.04.1940 – wejście do służby 30.09.1967 – wycofanie ze służby ze względów eksploatacyjnych
9	Jean Bart (typ Richelieu)	12.12.1936 – rozpoczęcie budowy 01.08.1949 – wejście do służby 01.08.1957 – przeklasyfikowanie na okręt pomocniczy 10.02.1970 – wycofanie ze służby
NIEWPROWADZONE DO SŁUŻBY		
10	Normandie (typ Normandie)	18.04.1913 – rozpoczęcie budowy 19.10.1914 – wodowanie 18.04.1922 – anulowanie budowy
11	Gascogne (typ Normandie)	01.10.1913 – rozpoczęcie budowy 20.09.1914 – wodowanie 18.04.1922 – anulowanie budowy.
12	Flandre (typ Normandie)	01.10.1913 – rozpoczęcie budowy 20.10.1914 – wodowanie 18.04.1922 – anulowanie budowy.
13	Languedoc (typ Normandie)	01.05.1913 – rozpoczęcie budowy 01.05.1915 – wodowanie 18.04.1922 – anulowanie budowy.
14	Béarn (typ Normandie)	05.01.1914 – rozpoczęcie budowy 15.04.1920 – wodowanie 18.04.1922 – przeklasyfikowanie na lotniskowiec 04.08.1923 – rozpoczęcie przebudowy na lotniskowiec 01.05.1928 – wejście do służby 31.03.1967 – wycofanie ze służby ze względów eksploatacyjnych

15	Clemenceau (typ Richelieu)	17.01.1939 – rozpoczęcie budowy 10.06.1940 – wstrzymanie budowy 19.06.1940 – przejęcie przez Niemcy i zmiana nazwy na Schlachtschiff R ??.12.1941 – wodowanie awaryjnie 27.08.1944 – zniszczenie przez brytyjskie lotnictwo
----	-------------------------------	---

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Jordan J., Dumas R. (2009). *French Battleships...*, *passim*; Sobański M. (2011). *Pancerniki typu „Richelieu”...*, *passim*; Szoszkiewicz C. (1993). *Pancerniki II wojny...*, t. 1., s. 62–100.

Flota dreadnotów – charakterystyka

Marine Nationale uzbrajała swoje wielkie pancerniki w działa trzech kalibrów: 305 mm (4 okręty reprezentujące 1 typ), 340 mm (3 okręty reprezentujące 1 typ) oraz 380 mm (2 okręty reprezentujące 1 typ). W armaty 340 mm miały być również uzbrojone okręty typów Normandie (5 jednostek) i Lyon (4 jednostki) oraz niedoszły czwarty pancernik typu Bretagne. Z kolei w armaty 380 mm zamierzano wyposażyć okręty liniowe typu Gascogne (1 jednostka) i Alsace (4 jednostki) oraz niedoszły trzeci pancernik typu Richelieu. Główne uzbrojenie dreadnotów Francuskiej Marynarki Wojennej przedstawia tabela 6.

We francuskiej flocie dreadnotów stosowano wieże dwulufowe i czterolufowe. Przy czym te ostatnie występowały co prawda tylko w ostatnim typie z wprowadzonych na uzbrojenie okrętów liniowych tego rodzaju (Richelieu), ale przewidywane były również dla dosłownie wszystkich typów planowanych pancerników dreadnotowych, lecz nie zbudowanych (Normandie, Lyon, Gascogne, Alsace). Na pozostałych starszych typach pancerników dreadnotowych znajdowały się wyłącznie wieże dwulufowe (Courbet, Bretagne).

Pancerniki dreadnotowe Francuskiej Marynarki Wojennej reprezentowały lub miały reprezentować łącznie sześć modeli rozmieszczenia wież artylerii głównej, z których połowa znalazła ostateczne zastosowanie. W kolejności chronologicznej pojawiania się koncepcji były to:

1. Model trójrzędowy trójsekcyjny zrównoważony – reprezentowany był przez 1 typ (*Courbet*), na który składały się 4 wprowadzone do służby okręty (*Courbet*, *France*, *Jean Bart*, *Paris*). Polegał on na zgrupowaniu wież artylerii głównej w trzech rzędach (prawoburtowym, środkowym i lewoburtowym) i w trzech sekcjach (dziobowej, centralnej i rufowej). W sekcjach dziobowej i rufowej znajdowały się po dwie wieże, zlokalizowane w osi symetrii wzdłużnej okrętu i umieszczone w superpozycji względem siebie. W sekcji centralnej znajdowały się dwie wieże, umieszczone równoległe i symetrycznie po obu stronach, na prawej i lewej

Tabela 6. Główne uzbrojenie dreadnotów Francuskiej Marynarki Wojennej

KALIBER ARTYLERII GŁÓWNEJ	TYP PANCERNIKA	OKRĘTY	ROK WEJŚCIA NA UZBROJENIE	LICZBA JEDNOSTEK W SŁUŻBIE
305 mm	Courbet	Courbet	1913	4
		Jean Bart		
		Paris	1914	
		France		
340 mm	Bretagne	Bretagne	1916	3
		Provence		
		Lorraine		
		Savoie	-	
	Normandie	Normandie		
		Gascogne		
		Flandre		
		Languedoc		
		Béarn		
	Lyon	Lyon		
		Duquesne		
		Lille		
Tourville				
380 mm	Richelieu	Richelieu	1940	2
		Jean Bart	1949	
		Clemenceau	-	
	Gascogne	Gascogne		
	Alsace	Alsace		
		Bourgogne		
		Flandre		
		Normandie		

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Jordan J., Dumas R. (2009). *French Battleships...*, passim; Sobański M. (2011). *Pancerniki typu „Richelieu”...*, passim; Szoszkiewicz C. (1993). *Pancerniki II wojny...*, t. 1., s. 62–100.

- burcie. Każda z nich mogła prowadzić ogień burtowy tylko w jedną stronę, niejako w zamian posiadając możliwość prowadzenia go także do przodu i do tyłu. W ten sposób wewnętrzne wieże sekcji dziobowej i rufowej oraz obie wieże burtowe tworzyły wierzchołki rombu równoległobocznego, którego dłuższa przekątna stanowiła oś wzdłużną kadłuba. Natomiast zewnętrzne wieże w sekcji dziobowej i rufowej stanowiły odpowiednio jakby przedłużenie obu wierzchołków tejże przekątnej. Proporcja rozmieszczenia wież między sekcjami wynosiła zatem 2:2:2, a w przypadku armat było to 4:4:4. Wszystkie francuskie okręty tego modelu miały wieże dwulufowe kalibru 305 mm i mimo uzbrojenia w sumie aż w 12 armat, posiadały zdolność prowadzenia ognia burtoowego z użyciem 10 dział oraz dziobowego i rufowego z wykorzystaniem 8 dział. Taki sposób rozmieszczenia uzbrojenia głównego odpowiada standardowi dreadnotów I generacji. Okręty te miały zatem zrównoważoną możliwość walki zarówno w toku zbliżania się do przeciwnika lub pościgu, jak i w toku oddalania się od przeciwnika lub ucieczki.
2. Model jednorzędowy trójsekcyjny zrównoważony – reprezentowany był przez 1 typ (*Bretagne*), na który składały się 3 wprowadzone do służby okręty (*Bretagne*, *Lorraine*, *Provence*) oraz 1 jedynie planowany (*Savoie*). Polegał on na zgrupowaniu wież artylerii głównej w osi symetrii wzdłużnej kadłuba w trzech sekcjach (dziobowej, centralnej i rufowej). W sekcjach dziobowej i rufowej znajdowały się po dwie wieże umieszczone w superpozycji względem siebie. W sekcji centralnej znajdowała się tylko jedna wieża, która mogła prowadzić wyłącznie ogień burtowy. Proporcja rozmieszczenia wież między sekcjami wynosiła zatem 2:1:2, a w przypadku armat było to 4:2:4. Wszystkie francuskie okręty tego modelu miały wieże dwulufowe kalibru 340 mm i posiadały zdolność prowadzenia ognia burtowego z wykorzystaniem wszystkich 10 dział oraz dziobowego i rufowego z wykorzystaniem 4 dział. Taki sposób rozmieszczenia uzbrojenia głównego odpowiada standardowi dreadnotów III generacji. Okręty te miały zatem zrównoważoną możliwość walki zarówno w toku zbliżania się do przeciwnika lub pościgu, jak i w toku oddalania się od przeciwnika lub ucieczki.
 3. Model jednorzędowy dwusekcyjny defensywny – miał być reprezentowany przez 1 typ (*Normandie*), na który potencjalnie składałoby się 5 rozpoczętych, lecz nieukończonych okrętów (*Béarn*, *Flandre*, *Gascogne*, *Languedoc*, *Normandie*). Polegał on na zgrupowaniu wież artylerii głównej w osi symetrii wzdłużnej kadłuba w dwóch sekcjach (dziobowej i rufowej), przy czym większości wież umieszczono w sekcji rufowej, a mniejszość w sekcji dziobowej. We wspomnianym typie w sekcji dziobowej miała być tylko jedna wieża. Natomiast w sekcji rufowej miały znajdować się dwie wieże umieszczone w superpozycji względem siebie,

aczkolwiek wyjątkową specyfiką owej ich lokalizacji było to, że górująca wieża przesunięta była aż w rejon śródkręcia, co stanowi niewątpliwie ewenement na skalę światową. Proporcja rozmieszczenia wież między sekcjami wynosiła zatem 1:2, a w przypadku armat było to 4:8. Wszystkie francuskie okręty tego modelu miały posiadać wieże czterolufowe kalibru 340 mm i zdolność prowadzenia ognia burtowego z wykorzystaniem wszystkich 12 dział, dziobowego z wykorzystaniem 4 dział i rufowego z wykorzystaniem 8 dział. Taki sposób rozmieszczenia uzbrojenia głównego odpowiada standardowi dreadnotów IV generacji. Okręty te miały zatem mniejszą siłę salwy w toku zbliżania się do przeciwnika lub pościgu, niż w toku oddalania się od przeciwnika lub ucieczki, co znamionuje defensywny sposób rozmieszczenia artylerii głównej.

4. Model jednorzędowy dwusekcyjny zrównoważony – miał być reprezentowany przez 2 typy (*Lyon*, *Gascogne*), na które potencjalnie składałoby się łącznie 5 zamówionych, lecz nie rozpoczętych okrętów (*Duquesne*, *Gascogne*, *Lille*, *Lyon*, *Tourville*). Polegał on na zgrupowaniu wież artylerii głównej w osi symetrii wzdłużnej kadłuba w dwóch sekcjach (dziobowej i rufowej). Przy czym da się wyróżnić dwie odmiany uwzględniające zarówno liczbę wież najcięższych dział jak i kaliber tych ostatnich. W pierwszej odmianie, w obu sekcjach znajdowały się po dwie wieże czterolufowe kalibru 340 mm, umieszczone w superpozycji względem siebie. Proporcja rozmieszczenia wież między sekcjami wynosiła zatem 2:2, a w przypadku armat było to 8:8. Okręty tej odmiany posiadały zdolność prowadzenia ognia burtowego z wykorzystaniem wszystkich 16 dział oraz dziobowego i rufowego z wykorzystaniem 8 dział. W drugiej odmianie, w obu sekcjach znajdowała się pojedyncza wieża czterolufowa kalibru 380 mm. Proporcja rozmieszczenia wież między sekcjami wynosiła zatem 1:1, a w przypadku armat było to 4:4. Okręty tej odmiany posiadały zdolność prowadzenia ognia burtowego z wykorzystaniem wszystkich 8 dział oraz dziobowego i rufowego z wykorzystaniem 4 dział. Taki sposób rozmieszczenia uzbrojenia głównego w interesującym nas tu modelu odpowiada standardowi dreadnotów IV generacji. Okręty te miały zatem zrównoważoną możliwość walki zarówno w toku zbliżania się do przeciwnika lub pościgu, jak i w toku oddalania się od przeciwnika lub ucieczki.
5. Model jednorzędowy jednosekcyjny super-ofensywny – reprezentowany był przez 1 typ (*Richelieu*), na który składały się 2 wprowadzone do służby okręty (*Jean Bart*, *Richelieu*) oraz 1 nieukończony (*Clemenceau*). Polegał on na zgrupowaniu wież artylerii głównej w osi symetrii wzdłużnej kadłuba tylko w jednej sekcji (dziobowej). W owej sekcji dziobowej znajdowały się dwie wieże umieszczone w superpozycji względem siebie. Wszystkie francuskie okręty tego modelu miały wieże czterolufowe

kalibru 380 mm i posiadały zdolność prowadzenia ognia burtowego i dziobowego z wykorzystaniem wszystkich 8 dział. Jednakże nie posiadały możliwości prowadzenia ognia rufowego, co oznaczało pozostawienie „martwej strefy” w zakresie możliwości ostrzału bez zmiany kursu jednostki. Właśnie dlatego taki sposób rozmieszczenia uzbrojenia głównego odpowiada standardowi dreadnotów III generacji. Okręty te miały zatem pełną siłę salwy w toku zbliżania się do przeciwnika lub pościgu, lecz w toku oddalania się od przeciwnika lub ucieczki nie miały żadnej, co znamionuje super-ofensywny sposób rozmieszczenia artylerii głównej.

6. Model jednorzędowy dwusekcyjny ofensywny – miał być reprezentowany przez 1 typ (*Alsace*), na który potencjalnie składałyby się 2 zamówione okręty (*Alsace*, *Normandie*) i 2 dalsze jedynie planowane (*Bourgogne*, *Flandre*). Polegał on na zgrupowaniu wież artylerii głównej w osi symetrii wzdłużnej kadłuba w dwóch sekcjach (dziobowej i rufowej), przy czym większości wież umieszczono w sekcji dziobowej, a mniejszość w sekcji rufowej. We wspomnianym typie w sekcji dziobowej miały znajdować się dwie wieże umieszczone w superpozycji względem siebie. Natomiast w sekcji rufowej miała być tylko jedna wieża. Proporcja rozmieszczenia wież między sekcjami wynosiła zatem 2:1, a w przypadku armat było to 8:4. Wszystkie francuskie okręty tego modelu miały posiadać wieże czterolufowe kalibru 380 mm i zdolność prowadzenia ognia burtowego z wykorzystaniem wszystkich 12 dział, dziobowego z wykorzystaniem 8 dział i rufowego z wykorzystaniem 4 dział. Taki sposób rozmieszczenia uzbrojenia głównego odpowiada standardowi dreadnotów IV generacji. Okręty te miały zatem większą siłę salwy w toku zbliżania się do przeciwnika lub pościgu, niż w toku oddalania się od przeciwnika lub ucieczki, co znamionuje ofensywny sposób rozmieszczenia artylerii głównej.

Do Marine Nationale należały też pewne specyficzne rekordy. Była ona jedyną w świecie posiadaczką pancerników dreadnotowych uzbrojonych w działa kalibru 340 mm, czego konsekwencją było dysponowanie największą liczbą tego rodzaju okrętów liniowych (*Bretagne*, *Provence* i *Lorraine*). Tylko ona zastosowała w praktyce wieże czterolufowe w tej klasie, stąd również posiadała najwięcej tak uzbrojonych jednostek (*Richelieu* i *Jean Bart*). Co więcej, była pierwszą flotą, która zaczęła planować budowę okrętów liniowych z takimi wieżami (niedoszły typ *Normandie*). Jako jedyna prócz Royal Navy skonstruowała pancerniki dreadnotowe z super-ofensywnym modelem uzbrojenia głównego, lecz tylko ona miała takie okręty tylko z dwoma wieżami na dziobie i w czterolufowych konfiguracjach (*Richelieu* i *Jean Bart*), gdyż

Brytyjczycy, posiadające również dwa podobnie zbrojne okręty, wyposażyli je w trzy wieże trzylufowe (Nelson i Rodney)¹⁰.

Bibliografia

- Baszkiewicz J. (1999). *Historia Francji*. Wydawnictwo Ossolineum. Wrocław.
- Batowski H. (2001). *Między dwiema wojnami 1919–1939*. Kraków.
- Dobrzycki W. (2007). *Historia stosunków międzynarodowych 1815–1945*. Warszawa.
- Dyskant J. (1983). *Konflikty i zbrojenia morskie 1918–1939*. Gdańsk.
- Franz M. (2016). *Burza nad Morzem Śródziemnym*. t. 1. Oświęcim.
- Franz M. (2016). *Burza nad Morzem Śródziemnym*. t. 2. Oświęcim.
- Franz M. (2017). *Burza nad Morzem Śródziemnym*. t. 3. Oświęcim.
- Franz M. (2017). *Burza nad Morzem Śródziemnym*. t. 4. Oświęcim.
- Franz M. (2018). *Burza nad Morzem Śródziemnym*. t. 5. Oświęcim.
- Gozdawa-Gołębiowski J. (1985). *Od wojny krymskiej do bałkańskiej*. Wydawnictwo Morskie. Gdańsk.
- Gozdawa-Gołębiowski J., Wywerka-Prekurat T. (1994). *Pierwsza wojna światowa na morzu*. Warszawa.
- Haładaj N. (2025). *Historia marynarki wojennej. Okręty i ludzie*. Wydawnictwo SBM. Warszawa.
- Jamka R. (1992). *Pierwsze francuskie drednoty typu Courbet*. „Okręty Wojenne”. nr 1 (1).
- Jamka R. (1992). *Francuskie pancerniki typu Bretagne*. „Okręty Wojenne”. nr 2 (2).
- Jastrzębski J. (2023). *Flota pancerników drednotowych Austro-Węgier*. Skrzyński T., Jastrzębski J. (red.). *Polityka, wojskowość, bezpieczeństwo. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia działalności naukowej Profesora Romana Kochnowskiego*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. Kraków, s. 274–285.
- Jastrzębski J. (2023). *Flota pancerników drednotowych Państwa Słoweńców, Chorwatów i Serbów*. Skrzyński T., Jastrzębski J. (red.). *Polityka, wojskowość, bezpieczeństwo. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia działalności naukowej Profesora Romana Kochnowskiego*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. Kraków, s. 286–294.
- Jastrzębski J. (2023). *Flota pancerników drednotowych Ukraińskiej Marynarki Wojennej*. Kochnowski R., Jastrzębski J. (red.). *Z dziejów flot wojennych. Od hiszpańskich Habsburgów po brytyjskich Windsorów*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. Kraków, s. 181–196.

¹⁰ Dyskant J. (1983). *Konflikty i zbrojenia ...*, passim; Gozdawa-Gołębiowski J., Wywerka-Prekurat T. (1994). *Pierwsza wojna światowa ...*, passim; Jamka R. (1992). *Pierwsze francuskie drednoty...*, passim; Jamka R. (1992). *Francuskie pancerniki typu...*, passim; Jordan J., Dumas R. (2009). *French Battleships...*, passim; Klimczyk T. (1994). *Historia pancernika*. passim; Lipiński J. (1999). *Druga wojna światowa...*, passim; Pacholski Ł. (2012). *Pancerniki typu Richelieu*. s. 89–98; Szoszkiewicz C. (1993). *Pancerniki II wojny...*, t. 1., s. 62–100; Skwiot M. (2009). *Pancerniki II wojny ...*, passim; Idem. (2012). *Pancernik „Richelieu”*. s. 30–43; Sobański M. (2011) *Pancerniki typu „Richelieu”*, passim.

- Jastrzębski J. (2023). *Niedoszła flota tureckich pancerników dreadnotowych*. Kochnowski R., Jastrzębski J. (red.). *Z dziejów flot wojennych. Od hiszpańskich Habsburgów po brytyjskich Windsorów*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. Kraków, s. 139–154.
- Jastrzębski J. (2023). *Krążowniki ciężkie Japońskiej Marynarki Wojennej 7 XII 1941 – 2 IX 1945. Organizacja i potencjał bojowy*, Infort Editions, Tarnowskie Góry.
- Jastrzębski J., Polit J. (2012). *Konferencja Waszyngtońska 12 XI 1921 – 6 II 1922*, cz. 1. „Okręty Wojenne”. nr 1 (111), s. 34–42.
- Jastrzębski J., Polit J. (2012). *Konferencja Waszyngtońska 12 XI 1921 – 6 II 1922*, cz. 2. „Okręty Wojenne”. nr 2 (112), s. 41–50.
- Jastrzębski J., Polit J. (2012). *Konferencja Waszyngtońska 12 XI 1921 – 6 II 1922*, cz. 3. „Okręty Wojenne”. nr 3 (113), s. 55–61.
- Jordan J., Dumas R. (2009). *French Battleships 1922–1956*. Barnsley.
- Klimczyk T. (1994). *Historia pancernika*. Warszawa.
- Kochnowski R. (2020). *Krążowniki liniowe, geneza – rozwój – zmierzch*. Kochnowski R., Jastrzębski J. (red.). *Na morzach i oceanach pod wojenną banderą. Wczoraj – dziś – jutro*. Księgarnia Akademicka. Kraków.
- Kochnowski R. (2015). *Niemieckie działania krążownicze w latach 1939–1942*. Zabrze.
- Kosiarz E. (1989). *Działania flot w drugiej wojnie światowej*. Gdańsk.
- Kosiarz E. (1988). *Wojna na morzach i oceanach 1939–1945*. Gdańsk.
- Kubiak K. (2007). *Działania sił morskich po Drugiej Wojnie Światowej*. Warszawa.
- Lipiński J. (1999). *Druga wojna światowa na morzu*. Lampart. Warszawa.
- Olender P. (2005). *Wojny morskie 1860–1883*. Magnum-X. Warszawa.
- Olender P. (2005). *Wojny morskie 1883–1914*. Magnum-X. Warszawa.
- Pacholski Ł. (2012). *Pancerniki typu Richelieu*. „Technika Wojskowa. Historia”, nr spec. 5 (5).
- Perepeczko A. (1999). *Burza nad Atlantykiem*. t. 1. Warszawa.
- Perepeczko A. (2000). *Burza nad Atlantykiem*. t. 2. Warszawa.
- Perepeczko A. (2001). *Burza nad Atlantykiem*. t. 3. Warszawa.
- Perepeczko A. (2002). *Burza nad Atlantykiem*. t. 4. Warszawa.
- Pertek J., Supiński W. (1959). *Wojna morska 1939–1945*. Poznań.
- Rojek W. (1994). *Spory o władanie morzem. Polityczno-dyplomatyczne aspekty zbrojeń morskich w okresie międzywojennym 1919–1939*. Kraków.
- Skwiot M. (2009). *Pancerniki II wojny światowej*. t. 1. Lublin.
- Skwiot M. (2012). *Pancernik „Richelieu”*. „Okręty”, nr 10 (18).
- Sobański M. (2011). *Pancerniki typu „Richelieu”*. Tarnowskie Góry.
- Symonds C. (2020). *II wojna światowa na morzu. Historia globalna*. Warszawa.
- Szoszkiewicz C. (1993). *Pancerniki II wojny światowej*. t. 1. Warszawa.
- Szoszkiewicz C. (1993). *Pancerniki II wojny światowej*. t. 2. Warszawa.
- Wieczorkiewicz P. (2015). *Historia wojen morskich*. t. 1: *Wiek Żagla*. Zysk i S-ka. Poznań.
- Wieczorkiewicz P. (2015). *Historia wojen morskich*. t. 2: *Wiek Pary*. Zysk i S-ka. Poznań.